

Л. Баличева (Харків)

Основні напрямки діяльності державних та самоврядних органів влади щодо удосконалення пожежної безпеки будинків в Україні у ХІХ столітті.

УДК 94:614.84 (477)''18''

Проаналізовано законодавчі акти Російської імперії та основні напрямки діяльності державних та самоврядних органів влади щодо урахування та впровадження протипожежних правил будівництва сільських та міських будинків. Автор характеризує основні чинники, що впливали на пожежний стан українських губерній в ХІХ столітті.

Роль вогню в історії людства неоціненна. Процеси горіння – одні з найпоширеніших явищ в природі, тому оволодіння вогнем сприяло розвитку людської цивілізації. Але, вирвавшись з-під контролю людини на волю, вогонь стає некерованим явищем і перетворюється в грізного ворога – ПОЖЕЖУ.

Історичне дослідження еволюції запобіжних заходів протипожежного будівництва в Україні, без сумніву, сприяло б розв'язанню багатьох проблем пожежонебезпеки, виявленню того позитивного досвіду, що накопичений за багатовікову історію боротьби з пожежами.

Коло історичної літератури з цього питання досить велике, яке вміщує в себе фахові та загальні монографії. Кінець XIX – початок XX століття вважається періодом зростання уваги до пожежної справи. В цей період видаються праці відомих громадських діячів Російської імперії, наприклад, В.М. Пуришкевича „Национальное бедствие России”. Реальні спроби узагальнення проблем теорії та практики в сфері пожежної безпеки були зроблені керівниками Імперського Російського Пожежного товариства. В цей період виходять монографії А.Д. Шереметьєва „Краткий статистический обзор пожарных команд Российской империи”, О.Є. фон Ландезена „Борьба с огнем. Руководство для устройства пожарных обществ, дружин и команд и способы тушения пожаров”, Д.М. Бородіна „Пожарное дело в царствовании Дома Романовых”. Окремо можна виділити фундаментальну фахову працю С.Г. Голубєва, Ф.Б. Зільберштейна, П.С. Савельєва „Пожарное дело в СССР”, у якій висвітлюється стан пожежної справи в дореволюційній Росії.

Цілком очевидно, що дати загальну характеристику розвитку еволюційних процесів в системі запобіжних заходів неможливо без дослідження законодавчих актів XIX століття, які були зібрані у „Сводах законов Российской империи” та „Полном собрании законов

Российской империи” та періодичних виданнях Міністерства внутрішніх справ.

Статистичного матеріалу, який би характеризував розвиток пожежної охорони у першій половині XIX століття, досить мало. Варто зазначити, що цей матеріал починає оброблятися та видаватися після утворення земських органів влади й статистичних комітетів у міських думах та Міністерстві внутрішніх справ. Зокрема, значні інформаційні матеріали вміщують „Статистические временники Российской империи”.

Таким чином, еволюція запобіжних заходів протипожежного будівництва в Україні знайшла тільки фрагментарне відображення в історичній літературі, або висвітлювалась у контексті вивчення інших проблем, в узагальнюючих працях, присвячених діяльності правоохоронних органів. Автор даної статті намагається ліквідувати ці прогалини, враховуючи особливості розвитку українських губерній.

Невирішеною частиною загальної проблеми є ґрунтовне дослідження еволюції запобіжних заходів будівництва з урахуванням протипожежних правил безпосередньо в губерніях України.

Метою даної статті є аналіз діяльності владних структур та місцевих органів самоврядування у напрямку будівництва вогнетрив-

ких будинків в Україні та характеристика основних чинників, що впливали на пожежний стан українських губерній в ХІХ столітті.

Історичні особливості заселення та розвитку економіки українського лісостепу, тобто практика “займанщини”, зумовили появу в багатьох регіонах цієї території безсистемних поселень. Проте з припиненням процесу вільної колонізації та посиленням капіталістичного розвитку виникають вуличні, рядові, радіальні, шнурові і інші види регулярних поселень. Так, на Слобожанщині більшість поселень мали квартальну або гніздову форму планування, так, як вони виникали в процесі спочатку державної, а пізніше, поміщицької колонізації. В Херсонській губернії села в основному будувались у формі неправильного багатокутника. При будівництві житла використовували, як правило, місцеві матеріали, тому наявність великої кількості деревини на території українського Полісся, сприяли будівництву споруд з дерева “на зруб”. Перевага дерев’яних споруд пояснювалась, по-перше, тим, що дерево як будівельний матеріал було дешевшим, ніж цегла; по-друге, споруда з нього зводилася за короткий термін; по-третє, таке житло було теплим, що мало велике значення для цих регіонів. В лісостепових регіонах цей будівельний матеріал використовувався тільки як основа для балок, які обкладалися вальками з глини та соломи. Ще далі на південь, у бу-

дівництві житла та інших господарських споруд переважала глина, а дерево складало невелику питому вагу.

Звичайно, всі названі матеріали були доступними і дешевими, однак їх протипожежні якості не йшли у порівняння з цегляними будинками, критими залізом. Останні на ті часи були рідкістю. На початку XIX століття власник цегляного заводу С. І. Топчієв так писав про Харків того часу: "... ледве можна було нарахувати десяток цегляних будинків, не враховуючи церков. Торгівля була незначною, будівельне дерево дешеве, цегли виробляли мало, тому будували житлові та інші приміщення дерев'яні, одноповерхові, тільки для проживання та господарського використання; найкращі були покриті або дранкою, або гонтом, тобто гостро зрізаними з одного боку та з пазом уздовж другої сторони дранками — дощечками, якими крили дах, вкладаючи зрізаний кінець одної дранки до паза іншої. Двори були просторі, із фруктовими деревами; проміжок між будівлями огороджували дошками тільки заможні люди, а більшість жителів - частоколом або тином. На початку XIX століття більша частина церков була покрита залізом; до цього ж часу дахи на них теж були гонтові"[1, 33]. Така будівельна картина була характерною для міських поселень всієї України. Ця ситуація суттєво не змінилася і в пореформений час.

Зібрані статистичні матеріали з забудівлі міст у період з 1870 по 1874 рр. підтверджують цей стан справи. Наприклад, у **Волинській губернії** ситуація була такою: у Житомирі було найбільше цегляних будинків (32%), а найменш у Овручі (1,2%); в **Київській губернії**: відповідно у Бердичеві максимальна кількість цегляних домів складала 15%, мінімальна – у Василькові та Тарашах (по 0,3%); в **Катеринославській губернії**: у Маріуполі – 83%, а у Нікополі–0,3%; у **Подільській губернії**: у Кам’янці–29%, Литині–0,2; у **Полтавській губернії**: у Полтаві–15, Глинську–0; у **Таврійській губернії**: у Євпаторії, Мелітополі, Феодосії та Ногайську–100%, Олейках–1,2; у **Харківській губернії**: у Харкові–23, Золочеві та Краснокутську–0,1; у **Херсонській губернії**: у Маяках–97%, Ананьєві–0,5; у **Чернігівській губернії**: у Чернігові–6,8 та у Борзні–0,2 % [2, 170-183].

Аналізуючи наведені матеріали, можна зробити висновок, що суттєво будівельні матеріали не змінилися протягом більш ніж 50-ти років. Це пояснюється тим, що цегла та кровельне залізо були досить дорогими і жодні державні позики не могли покращити становище в цій справі. В 40-і роки XIX ст. вартість одного листа заліза довжиною у два аршина (142 см), а шириною — в один, тобто 71 см, складала за кожний пуд 4 крб. сріблом. Для порівняння, за шість аршинів

дубової деревини необхідно було сплатити приблизно 54 коп. [3, арк. 5, 8]. Крім того, в губерніях, де було багато лісу, практично неможливо було переконати селян, щоб вони будували житло та інші приміщення з цегли. Впливав на стан справи і той факт, що майстрів-будівельників було дуже мало, а оплата за їх працю великою. Наприклад, каменяр за день заробляв 43 коп., фахівець з покрівлі – 86 коп., пічник – 57 коп. [3, арк. 13]. Усе це приводило до гальмування процесу розповсюдження цегляного будівництва.

Попри відсутність традицій враховувати потреби протипожежного захисту під час забудови поселень, накопичений досвід будівництва та проектування будинків з урахуванням протипожежних вимог дозволив сформулювати принципи забудови населених пунктів з урахуванням заходів попередження розповсюдженню пожеж. У 1832 році в Російській імперії було введено в дію Будівельний статут [4]. Він містив усі норми попередніх законів стосовно планування населених пунктів і будівництва будинків та інших приміщень і споруд. Наприклад, до статуту був включений царський указ 11 липня 1827 року „Про розповсюдження правил щодо будівництва домів в столиці Російської імперії – Санкт-Петербурзі та в усіх інших великих містах”, що вимагав від власників будинків дотримання протипожеж-

них правил, таких, як будівництво брандмауерів на дахах щільно забудованих вулиць, цегляних споруд [5, 600-601, № 1235].

У Будівельному статуті знайшли відображення й інші вимоги по забезпеченню протипожежного захисту будівель. Зокрема, при будівництві житлових будинків необхідно було враховувати норми відстані. Між дерев'яними спорудами вона складала 10 сажень (\approx 21 метр), але кам'яні споруди можна було будувати суцільними [4, 116]. Груби в житлових приміщеннях повинні були знаходитись в зручному та безпечному місці, а дерев'яні балки біля них розташовуватися на певній відстані. Однак, навіть у 1862 році, наприклад, в Одесі більшість пожеж відбувалася в наслідок того, що дерев'яні балки були розташовані поблизу печей [6, 3]. Норми статуту вимагали від архітекторів обов'язкового врахування при проектуванні населених пунктів та окремих будинків й інших приміщень протипожежних профілактичних заходів. Дотримання вимог Будівельного статуту про планування казенних будинків в містах вивчали і контролювали міські архітектори. У випадку, якщо пожежа виникала з причини недбалства цих фахівців, вони повинні бути нести покарання, в тому числі, і навіть у вигляді арешту [4, 127].

Сільське будівництво регламентувалося спочатку Положенням щодо упорядкування сільських поселень від 27 жовтня 1830 року [7,

220, № 4037], вподальшому Будівельним статутом та царським указом 1834 року [8, 57, № 6734]. Останні забороняли будівництво селянами житлових будинків та інших приміщень без дозволу сільської влади. Визначались приблизні відстані від житлових будинків до місць, де розпалювалися відкриті вогнища. Між будівлями двох домовласників необхідно було залишати вільну землю у розмірі шести сажнів (≈ 13 метрів), де обов'язково повинні були висаджуватися швидкоростучі дерева [9, 31]. Селяни висаджували в основному вербу, тому що вона росла дуже швидко, не зважаючи на якість ґрунту. Хати та інші приміщення повинні були будуватися обабіч дороги, за якими розташовувалися загуменки, тобто довгі вузькі смуги землі, що належали конкретному господарю шириною 12-14 сажнів ($\approx 26-30$ метрів) та 60 сажнів (≈ 128 метрів) довжиною. Від двох до восьми селянських будинків об'єднувались в "гнізда", які між собою поділялися провулками в шість сажнів [7, 221].

В селах будинки топили тільки вдень, а коли були великі вітри, мешканцям сільських поселень взагалі заборонялося топити в хатах, влітку і варити їжу (для забезпечення виконання цієї вимоги на груби ставилися воскові печатки) [10, 313]. Для приготування їжі рекомендувалося будувати так звані "поварні" на городах або на левадах, де з 13 до 16 години господарки мали змогу випікати хліб та

готувати необхідні для харчування своїх сімей страви. На горищах будинків господарям заборонялось ходити з запаленою скіпкою. Для освітлення необхідно було використовувати ліхтарі. На випадок виникнення пожежі на горищах обов'язково повинні знаходитись діжки, наповнені водою, мітли та швабри [10, 312-313].

Після ліквідації кріпосної системи у 1861 році відбулися суттєві соціально-економічні зрушення. Населення всіх дев'яти українських губерній значно зросло. Якщо на початку століття воно складало близько 8,2 млн. чол., то в 1866 р. досягло 13,6 млн. чол., а в 1896 – 25 млн., в результаті чого активізувалася розбудова міст та сіл [11, 115]. Однак, отримати дозвіл на будівництво від місцевих органів влади селянину було досить складно і дорого, тому сину, який одружувався і не мав можливості отримати земельну ділянку для окремої садиби, батько виділяв частину своєї землі. Це призводило до більш щільного будівництва, яке ще більшою мірою порушувало планування та загострювало пожежний стан в сільських поселеннях.

Взагалі необхідно підкреслити, що діяльність царського уряду Російської імперії та державного місцевого управління досить повільно змінювали протипожежну ситуацію в Україні у ХІХ столітті.

Значні зрушення у справі поліпшення пожежної безпеки на-

селених пунктів України відбулися в результаті створення і розвитку сільських та міських самоврядувальних інституцій – земств та міських дум відповідно. Створювані спеціально з метою покращення розвитку і вирішення соціально-економічних проблем в регіонах (які державні структури не могли або ж не бажали вирішувати), земські та міські органи місцевого самоврядування мали конкретну, обмежену, головним чином, економічними та культурними проблемами, сферу діяльності.

На першому етапі земства активно вирішували питання перепланування поселень відповідно до протипожежних вимог. Для цього періоду характерна активна робота в напрямку вогнетривкого будівництва. Створюються черепичні та цегляні заводи. Наприклад, у Богодухові Харківської губернії у 1883 році вже діяло три цегляних заводи [12, 38-39]. В інших губерніях була така ж ситуація. Особливо багато працювало заводів, що виробляли будівельні матеріали, в Полтавській губернії [13, 78]. Земства активно закупали дахове залізо. Наприклад, губернська управа Полтавської губернії витратила у 1913 році понад 244.008 крб. 88 коп. на придбання 114.324 пудів заліза [14, 208].

При будівництві в містах зверталася велика увага на дотримання вимог по зберіганню між житловими будинками та іншими

приміщеннями певного простору для засаджування його зеленими насадженнями. Більшість земств визнала цей спосіб попередження розповсюдженню пожеж як найбільш доступний та ефективний. Адже самоврядним органам доводилося діяти в умовах гострої нестачі коштів; тому їй перевага, як правило, віддавалась найбільш простим та дешевим методам, у тому числі й у сфері пожежної безпеки.

Про те, яке важливе значення надавали українські земства виробленню у сільського населення правильної уяви про пожежну безпеку, свідчить той факт, що Чернігівське повітове земське зібрання постановило видати 50 крб. премії селянину Слюревському за те, що він збудує собі цегляну хату [15, 620].

Пізніше, для заохочення селян будувати житлові та господарські приміщення з вогнестійких матеріалів (із цегли, криті залізом), деякі українські земства почали будувати зразкові (тобто взірцеві, для прикладу) вогнестійкі будівлі. Як правило, це були приміщення громадського призначення: комори, школи, читальні тощо. Знову ж таки, для тих селян, що збиралися будувати чи перебудовувати свої житла з використанням вогнестійких матеріалів, запроваджувалися пільгові позики з нижчим відсотком, а також знижувалася страхова премія при обов'язковому страхуванні садиб.

При цьому, на нашу думку, слід взяти до уваги, що земська діяльність по забезпеченню пожежної безпеки ґрунтувалася не тільки на бажанні зменшити вірогідність виникнення пожеж як одного з найбільших соціальних лих, притаманних українському селу XIX – початку XX ст. Земства керувалися й іншими, суто меркантильними міркуваннями: щорічні витрати на виплату селянам, чії господарства постраждали в наслідок пожеж, страхових сум, сягали досить значних розмірів. Тож земства були зацікавлені в тому, щоб скоротити цю статтю своїх видатків. Досягти цього можна було лише одним способом – зменшити кількість пожеж. Тому земства і доклали досить активних цілеспрямованих зусиль, аби піднести пожежну справу на селі на якісно новий рівень та посилити протипожежний захист, оскільки ці витрати були значно меншими, ніж страхові суми.

Після прийняття 16 червня 1873 р. царським указом Олександра II доповнення до ст. 64 Положення про земські установи, в якому йшлося про складання планів на обладнання сіл, розпочинається другий етап в боротьбі з пожежною небезпекою [16, 20]. З середини 80-х років українські губернські і повітові земства проводили більш активне фінансування вогнестійкого сільського будівництва, яке складало у 1891-1900 роках такі суми позикових коштів: у

Катеринославській губернії — 108.720 крб.; Полтавській — 317.195; Таврійській — 14000; Харківській — 121.407; Чернігівській — 454.334. Крім того безповоротної допомоги було надано в такому обсязі: в Катеринославській губернії — 6.020 крб.; Полтавській — 211.087; Таврійській — 223.762; Харківській — 43.482; Чернігівській — 12.011, в Херсонській губернії таких витрат не було [16, 60].

Більш активно розпочалась робота з розповсюдження вогнетривкого будівництва в земствах після проведення в Санкт-Петербурзі 7-12 листопада 1911 року Всеросійського з'їзду техніків з вогнетривкого будівництва [13, 60]. Але впровадження вогнестійкого будівництва не могло повністю вирішити протипожежні проблеми на Україні.

Отже, профілактична діяльність земств в напрямку пожежної безпеки була спрямована на розповсюдження вогнетривкого будівництва, активного його фінансування та створення усталеної системи пожежегасіння.

В цілому, удосконаленню протипожежного захисту будинків були притаманні: суттєві якісні зміни в плануванні та вогнетривкому будівництві; зростання цивілізованості в побутовій та культурній сферах, активне фінансування цієї справи не тільки державою, а й

органами місцевого самоврядування та страховими товариствами. Ці процеси, з одного боку, відображали розвиток пожежної охорони українських губерній в контексті загальноросійської тенденції, з іншого – були своєрідним підсумком впливу місцевих чинників (як наприклад в архітектурі).

Джерела та література:

1. Багале́й Д. И., Миллер Д. Н. История города Харкова за 250 лет его существования (1655–1905 гг.): историческая монография. Т. II, (XIX и начало XX века).–Харьков, 1993.–973 с.
2. Исследование пожаров в 15 летний период с 1860 по 1874 год. Статистический временник Российской империи (издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел). Серия II.– Вып. 19. – СПб., 1882.– 186 с.
3. Державний архів Київської області.–Ф. 42.– Оп. 3, спр. 1560.
4. Свод законов Российской империи. Уставы Государственного Благоустройства. Устав Строительный.– Ч. IV., кн. II.– СПб., 1833.– 678 с.
5. Полное собрание законов Российской империи (1827 г.). Т. II, изд. 2-е.–СПб, 1830.–1140 с. с прил.
6. Газета „Одесский вестник”.– 1862.– 4 января.– № 1.

7. Полное собрание законов Российской империи (1830 г.). Т. V, отделение II, изд. 2-е.—СПб, 1831.—596 с. с прил.
8. Полное собрание законов Российской империи (1834 г.). Т. IX, отделение I, изд. 2-е.—СПб, 1835.—891 с.
9. Журнал Министерства Внутренних дел. — Ч. IV., кн. I.— СПб., 1831.— 161 с.
10. Свод законов Российской империи. Свод уставов государственного благоустройства. Устав Пожарный. Ч. IV, кн. III.—СПб., 1833.— 678 с.
11. Сарбей В. Г. Національне відродження України.—К., 1999.— 336 с.
12. Старовинні міста Харківщини: Богодухів. Зб. архів. документів та матеріалів.—Харків, 1995.—128 с.
13. Киевское губернское земство. Доклады губернской земской управы очередному земскому собранию 1911 года по противопожарному отделу. Вып. VII. — К., 1911.— 108 с.
14. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1911 год. — Полтава, 1912. — 210 с.
15. Земський ежегодник за 1876 г. — СПб., 1878.—1044 с.
16. Пуришкевич В. Национальное бедствие России.— СПб., 1909.—263 с.